

kaleme almıştır (*DİA*, XXXI, 398). Büyük günah işleyen kimse doğrudan doğruya küfrü gerektiren bir iş yapmadığı için kâfir sayılmamakla birlikte işlediği günah yüzünden imanda kalamayıp iman ile küfür arasında bir yerde bulunur. Bu görüşünden dolayı Hasan-ı Basrî'nin meclisinden ayrılan Vâsıl söz konusu yorumuyla farklı görüşler arasında ortak bir noktaya ulaşmaya çalışmıştır. Buna göre mürtekb-i kebîre ne mümin ne de kâfirdir, bu kişi fâsik olup tövbe etmeden öldüğü takdirde ebediyen cehennemde kalır. Aynı görüşü Amr b. Ubeyd de benimsemiştir. Dördüncü esas, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılan taraflardan hangisinin hatalı olduğunu bilinemeyeceği şeklinde özetlenebilir. Vâsıl b. Atâ, Cemel ve Sıffin'deki taraflardan birinin hatalı sayıldığını, fakat hatanın kimde olduğu hususunun tesbit edilemediğini, dolayısıyla haklarında karar vermeyip konuyu Allah'a havale etmenin gerektiğini ileri sürmüştür, ancak her iki tarafın şahitliklerinin kabul edilemeyeceğini, ayrıca Hz. Osman ile Hz. Ali'nin de hata etmiş olabileceğini söylemiştir (Şehristânî, s. 50-53). Abdülkâhîr el-Bağdâdî bu esaslardan kader, menzile beyne'l-menziyeteyn, Cemel ve Sıffin savaşlarına katılanlar hakkındaki görüşleri sebebiyle Vâsıl b. Atâ'yı tefkir etmektedir (*Uşûlü'd-dîn*, s. 335).

Eserleri. Vâsıl b. Atâ'nın kaleme aldığı risâle türündeki eserler beş kısma ayrılabilir. Birincisi Mu'tezile mezhebinin esaslarıyla ilgilidir; ikincisini çeşitli fırka ve mezheplere yönelik reddiyeler oluşturur; üçüncü kısmı mevâiz türünde risâlelerdir; dördüncü ve beşinci kısımlar Kur'ânî yorumlar ve bazı fetvalardan ibarettir. Eserlerinin çok azı günümüze ulaşabilmiştir. 1. *Kitâbü Mâ cerâ beynehû ve beyne 'Amr b. 'Ubeyd*. İbn Abdürabbih'in eserinde yer almaktadır (*el-'İkdü'l-ferid*, s. 386-387). 2. *Huṭbetü Vâsıl b. 'Atâ* (*Kitâbü Huṭbetihî elletî aḥreçe minhâ ḥarfe'r-râ*) (nşr. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, *Nevâdirü'l-maḥtûṭât*, Kahire 1371/1951, II, 117-136; 1392/1973, II, 117-136). 3. *el-Huṭab fi't-tevhîd ve'l-'adl*. Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî bu eserin Houtsma tarafından neşredildiğini söylüyorsa da (*Dirâsât Felsefiyye*, s. 74) bu doğru değildir. Houtsma, İbnü'n-Nedîm'in *el-Fihrist*'ine dair makalesinde *el-Fihrist*'e atıfta bulunarak Vâsıl'ın bu eserinin adını zikretmektedir (Houtsma, IV [1890], s. 220). Vâsıl'a ait yazma halindeki risâleler çoğunlukla İstanbul kütüphanelerinde, ayrıca Türkiye dışında bulunmaktadır (Brockelmann, I, 103, 337-338; *Mu'cemü'l-maḥtûṭâtü'l-mevcûde*, III,

1633-1634). Bunlardan başka kendisine nisbet edilen eserlerin bir kısmı şunlardır: *Aşnâfû'l-Mürci'e*, *Kitâbü't-Tevbe*, *Me'ânî'l-Kur'ân*, *el-Menzile beyne'l-menziyeteyn*, *es-Sebîl ilâ ma'rifeti'l-ḥaḳ*, *Ṭabaḳâtü ehli'l-'ilm ve'l-cehl*, *Kitâb fi'd-da'Ve*, *Kitâbü'l-Füyâ*, *Elf mes'e-le fi'r-red 'ale'l-Mâneviyye* (İbnü'n-Nedîm, s. 203; İbn Hallikân, VI, 11; Zehebî, s. 559; İbn Hacer el-Askalânî, VI, 215; Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî, s. 73-76; Ahmed Emîn, III, 98).

Vâsıl b. Atâ hakkında İslâm dünyasında ve Batı'da birçok ilmi çalışma gerçekleştirilmiştir (Abdurrahman Badawî, s. 35-53; Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî, s. 39-78; Watt, s. 129-134; Işık, XXIV [1981], s. 337-357). Süleyman eş-Şevâşî *Vâsıl b. 'Atâ* ve *ârâ'ü-hü'l-ke'lâmîyye* adıyla bir doktora tezi hazırlamış (Tunus 1981; Trablus 1993), Hans Daiber, Vâsıl b. Atâ'nın ilmi kişiliği, düşünceleri ve usûl-i hamse anlayışını konu edinen, ardından *Huṭbetü Vâsıl b. 'Atâ* adlı eserin metniyle birlikte Almanca çevirisini sunan bir çalışma yapmıştır: *Wâsıl ibn 'Atâ als Prediger und Theologe* (Leiden 1988).

BİBLİYOGRAFYA :

Müberraed, *el-Kâmil* (nşr. M. Ahmed ed-Dâlî), Beyrut 1406/1986, III, 1111-1113; Ebü'l-Kâsım el-Belhî, *Zikrû'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fazlû'l-i'tizâl ve Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile* içinde), Tunus 1393/1974, s. 64; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, Kahire 1940, s. 386-387; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüddü), s. 202-203; Kâdî Abdülcebbâr, *Fazlû'l-i'tizâl ve Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile* (nşr. Fuâd Seyyid), Tunus 1393/1974, s. 234-241; Abdülkâhîr el-Bağdâdî, *Uşûlü'd-dîn*, Beyrut 1401/1981, s. 335; a.m.f., *el-Fark beyne'l-fırak*, Beyrut 1977, s. 96-100; İbn Hazm, *el-Faşl*, IV, 192; İsferyâni, *et-Teşîr* (Kevserî), s. 40-42; Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal* (nşr. Abdüllatif Muhammed el-Abd), Kahire 1977, s. 50-53; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, XIX, 243-247; İbn Hallikân, *Veḳyât*, VI, 7-11; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm: sene 121-140*, s. 558-559; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳâtü'l-Mu'tezile*, s. 28-35; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mizân*, Beyrut 1390/1971, VI, 214-215; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, II, 162-164; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 103, 337-338; Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târîhu'l-fırakü'l-İslâmîyye*, Kahire 1367/1948, s. 74-78, 82-83, 94-96; Abdurrahman Badawî, *Histoire de la philosophie en Islam*, Paris 1972, I, 35-53; a.m.f., *Mezâhibü'l-İslâmîyyîn*, Beyrut 1979, I, 41, 73-96; Ebü'l-Vefâ et-Teftâzânî, "Vâsıl b. 'Atâ", *ḥayâtühü ve muşannefâtüh*", *Dirâsât Felsefiyye*, Kahire 1974, s. 39-78; Ali Sâmî en-Neşşâr, *Neş'etü'l-fikri'l-felsefi fi'l-İslâm*, Kahire 1977, I, 381-398; Hasan es-Sadr, *Te'sîsü's-Ş'â li-'ulümü'l-İslâm*, Beyrut 1401/1981, s. 350-351; Ahmed Emîn, *Duḥa'l-İslâm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), III, 98; W. M. Watt, *Early Islam*, Edinburgh 1990, s. 129-134; Zühdi Cârullah, *el-Mu'tezile*, Beyrut 1990, s. 20; Mustafa Bilgin, *Tefsirde Mu'tezile Ekolü* (doktora tezi, 1991). ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-57; J. van Ess, *Theologie und*

Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra, Berlin-New York 1992, II, 234-280; a.m.f., "Wâsıl b. 'Atâ", *El²* (İng.), XI, 164-165; Süleyman eş-Şevâşî, *Vâsıl b. 'Atâ ve ârâ'ü-hü'l-ke'lâmîyye*, Trablus 1993, tür.yer.; Abdürrezâk M. Esved, *Mevsû'atü'l-edyan ve'l-mezâhib*, Beyrut 2000, II, 255-257; Fâlih er-Rebbî, *Târîhu'l-Mu'tezile: Fikrühüm ve i'tikâdühüm*, Kahire 2001, s. 46-53; *Mu'cemü'l-maḥtûṭâtü'l-mevcûde fi mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûli* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], III, 1633-1634; M. Th. Houtsma, "Zum Kitâb al-Fihrist", *WZKM*, IV (1890), s. 220; Kemal Işık, "Mu'tezile'nin İlk Kurucusu Vâsıl b. Atâ ve Büyük Günah Meselesi", *AÜİFD*, XXIV (1981), s. 337-357; Omer Spahić, "İtizâlî Vâsıl b. 'Atâ" *'ani'l-Hasani'l-Basrî bidâyetü merḥaletin cedide li'l-cedeli'l-ke'lâmî*", *et-Teçdid*, V/10, Kula Lumpur 2001, s. 133-162; Avni İlhan, "Amr b. Ubeyd", *DİA*, III, 93-94; İlyas Çelebi, "Mu'tezile", a.e., XXXI, 391, 392, 395, 397, 398.

MUHAMMED ARUÇI

VÂSİLİYYE

(الواصلية)

Mu'tezile'nin kurucusu sayılan
Vâsıl b. Atâ'nın
(ö. 131/748)
kelâm anlayışını benimseyen grup
(bk. VÂSİL b. ATÂ).

VÂSİT

(واسط)

Irak'ta bugün mevcut olmayan
tarihî bir şehir.

Güney Irak'ta Batîha adı verilen bataklık bölgesinin kuzeydoğu ucunda Emevîler'in Irak valisi Haccâc b. Yûsuf es-Sekâfî tarafından kurulmuştur. Kûfe ile Basra arasında bulunan Vâsît, günümüzde aynı adı taşıyan muhafazanın merkezi olan Kûtül'amâre'nin 80 km. güneybatısında Bağdat'a 180 km. uzaklıktadır. Kûfe'ye getirdiği Suriyeli askerî birlikleri Kûfe'liler'e ait evlerde iskân eden Haccâc, askerlerin Kûfe'liler'i rahatsız etmesi üzerine bu birlikleri yerleştireceği bir şehir kurmaya karar verdi ve Kûfe ile Basra arasındaki bölgede nehir kenarında bir yer bulunmasını emretti. Kûfe ile Basra şehirlerine eşit uzaklıkta, Dicle'nin batı (sağ) yakasında büyük bir kısmı bataklık ve sazlık bir arazide karar kılındı. Hûzistan, Cebel ve Horasan'ı Kûfe ile Basra'ya bağlayan yolların geçtiği, nehir taşımacılığının en rahat yapılabilirdiği ticaret güzergâhında bulunan arazi Dâverdân adındaki dihkandan 10.000 dirheme satın alındı, tesviye edilerek yerleşime uygun hale getirildi. Geniş kanallar açılıp bataklıklar kurutuldu. Dicle'den açılan kanallarla içme ve sulama suyu getirildi.

VÂSİT

Şehrin planını Zubiâ adında bir mimar hazırladı. Nehrin karşı yakasında Orta Mezopotamya'nın önemli merkezlerinden olan Kesker şehri bulunuyordu.

Askerî bir merkez şeklinde düşünülen Vâsî'tin tesis tarihine dair farklı bilgiler bulunmaktadır. *Târîhu Vâsî'ti* müellifi Bahşel el-Vâsî'tî şehrin 75-78 (694-697) yılları arasında kurulduğunu söylerken diğer kaynakların önemli bir kısmında 83 veya 84'te (702 veya 703) inşasına başlanıp 86 (705) yılında tamamlandığı kaydedilmektedir. Bu tarihi 81, 82 (700 veya 701) olarak gösterenler de vardır. Haccâc'ın şehre 84'te yerleştiği belirtilmekle birlikte rivayetlerin çoğuna göre inşaat 86 yılında tamamlanmıştır. Kaynaklarda inşaat için Irak'ın beş yıllık harac vergisinin harcadığı belirtilmektedir. Yâkût el-Hamevî dârülimâre, cami, sur ve iki hendek için 43 milyon dirhem sarfedildiğini söyler (*Mu'cemü'l-büldân*, V, 349). Haccâc halifeye gönderdiği mektupta kurduğu şehre Kûfe, Basra ve Cebel bölgesine aynı mesafede bulunan arazide yer aldığı için Vâsî't adını koyduğunu bildirdi. Buraya yakınındaki Vâsî'tulkasab şehrinin adının verildiği de kaydedilmektedir. İslâm coğrafyasında aynı ismi taşıyan başka yerleşme yerleri de vardır. Diğerlerinden ayırmak için bu şehre Vâsî'tulkasab, Vâsî'turâk, Vâsî'tuhaccâc gibi isimler verilmiştir.

Vâsî't kuruluşundan Emevîler'in yıkılışına kadar Irak'ın idarî merkezi olarak kaldı. Önce, yeşil kubbesinden dolayı el-Kubbetü'l-hadrâ diye isimlendirilen dârülimâre yapıldı, daha sonra yanına cami inşa edildi. İnşaatta kullanılan ahşap malzeme Sevâd bölgesindeki Zendeverd, Derkara, Dârüvesât, Deyrûmasircesân ve Şerâbit gibi tarihî şehirlerden getirildi. Muâviye'nin Dimaşk'taki sarayı örnek alınarak yapılan, dönemin en büyük yapılarından dârülimâre 400 × 400 zirâ genişliğinde ve mescidin iki katı büyüklüğündeydi. Şehrin dört büyük caddesi sarayın dört kapısına ulaşıyordu. Bağdat'ın kuruluşu sırasında Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un sarayına da örneklik eden olan bu yapının IV. (X.) yüzyılın ortalarına kadar ayakta kaldığı bilinmektedir. 1936 yılından itibaren yapılan kazılarda sarayın temellerinin bir kısmı ortaya çıkarılmıştır.

Dârülimârenin yanına inşa edilen ve Mescidü Haccâc denilen cami 200 × 200 zirâ ebadındaydı. İslâm mimarisinin erken dönem örneklerinden biri olan cami 400 (1009) yılında yıkıldı ve yerine yeni bir cami yapıldı. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısında Vâsî't'i ziyaret eden Makdisî'nin gördüğü

camii bu ikincisi olmalıdır. Bu cami de 550 (1155) yılından önce yıkıldı, yerine üçüncüsü inşa edildi ve 1343'te yeniden yapıldı. Kazılarda Haccâc'ın inşa ettirdiği ilk caminin temelleri ortaya çıkarılmıştır. Dârülimâre ile caminin etrafını bir meydan çevreliyordu. Bu plan daha önce kurulan Kûfe, Basra ve Fustat planlarından farklıydı. Adı geçen şehirlerdeki dârülimârelerin caminin etrafını kuşatan meydana açılan tek kapısı varken Vâsî't'a her biri meydana açılan dört kapı inşa edilmiş, merkezî unsurun bir parçası olarak düşünülen pazar şehir merkezinin doğusuna yerleştirilmiştir. Bahşel el-Vâsî'tî'nin verdiği bilgiye göre gıda maddeleri satıcıları, bezâzlar ve attarlar çarşısı pazarın sağ tarafında depoların yer aldığı bölgeye kadar uzanıyordu. Bakkallar, sakatatçılar, meyve satıcıları çarşının güney tarafında depoların bulunduğu sokağa kadar olan bölgeye yerleşmişti. Daha önce kurulan şehirlerde görüldüğü gibi burada da her meslek erbabına ayrı yerler tahsis edildi ve Haccâc'ın emriyle her çarşıda bir sarraf dükkânı açıldı. Makdisî, Vâsî't çarşılarının kapalı çarşı tarzında yapıldığını söylemektedir.

Bahşel el-Vâsî'tî'nin kaydettiğine göre Haccâc'ın açtığı dört ana caddenin genişliği yaklaşık 40 metreydi. Bu caddelere daha küçük cadde, sokak ve yollar açılmak suretiyle dörde bölünen daire tamamlanıyordu. Caddelerin en büyüğü olan Derbühazzâzın cami ile dârülimâreden başlayıp büyük çarşının güney batısına kadar uzanır, daha sonra pazarın güneydoğusuna döner, oradan Dicle nehrine ulaşırdı. Caddelerden bazıları şehre yerleşen kabilelerin, bazıları ise meşhur kişilerin adlarını taşıyordu. Vâsî't'ta Buhara kökenli Türklerin adıyla anılan bir caddenin bulunması Türklerin toplu halde bu cadde etrafında oturduğunu göstermektedir. Kûfe ve Basra'da mahalleler kabilelere göre düzenlenmiş, bunlara kabilelerin adları verilmişti. Vâsî't'ta ise mahallelerin Mahalletü Benî Dalân, Mahalletü Enbâriyyîn gibi kabile ve şehir isimlerinin yanı sıra Mahalletüverrâkin, Mahalletüttahhânin gibi meslek mensuplarının mesleğine veya Mahalletüşşarkîye gibi şehirde bulunduğu mevkiye göre adlandırıldığı görülmektedir.

Vâsî't'ta Dimas adında bir hapisane bulunuyordu. Dönemin en büyük ve en müstahkem hapisanelerinden sayılan bu binadan Haccâc'ın ölümünden sonra 33.000 kişinin salıverildiği zikredilir. Şehir sur ve bir hendekle kuşatılmıştı. Aşılması nere-

deyse imkânsız olan bu surlar, Emevîler'in son Irak valilerinden Ebû Hâlid İbn Hübeire'nin 20.000 kişilik Abbâsî kuvvetlerine karşı uzun süre direnmesine imkân vermiştir. Surun kapılarının tamamı ve yerleri tesbit edilememekle birlikte Bâbülmîdmâr, Bâbüzzâb, Bâbülbâsra gibi bazı kapıların adları bilinmektedir. İbnü'l-Fakîh bunların eski Fars tarzı kapılar olduğunu söyler. Vâsî't ile Dicle'nin karşı yakasındaki Kesker arasında Haccâc tarafından asma bir köprü inşa edildi. Yapılan kazılardan anlaşıldığına göre daha sonraki dönemde bir de taş köprü yapılmıştı.

Vâsî't'a Suriyeli askerler yanında Arap ve Türk kökenli askerler de yerleştirildi. Şehre yerleşenler arasında Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar da önemli bir yükün tutuyordu. Haccâc buraya Basra'daki Türkleri de iskân etti. Bu Türkler, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara seferinin ardından beraberinde getirip Basra'ya yerleştiği Buharalı birliklerdi. Basra'da çıkan karışıklık ve isyanlara katılmadıkları için Haccâc'ın güvenini kazanan bu birliklere adlarını taşıyan bir mahallenin tahsis edildiği söylenmektedir. Belâzürî, Haccâc tarafından yerleştirilen Türklerin soyundan gelen önemli bir topluluğun Vâsî't'ta yaşadığını, İbn Markulî diye tanınan Hâlid eş-Şâtîr'in bunlardan biri olduğunu belirtmektedir. Abbâsîler döneminde Vâsî't'a yoğun bir Türk göçü oldu ve Türkler burada önemli bir unsur haline geldi.

Haccâc, Kesker bölgesinde yaşayan İnan asıllıların ve Nabatîler'in Vâsî't'a yerleşmelerini yasakladığından bunlardan şehirde işi olanlar sabah gelip akşam ayrılıyordu. Şehrin kapılarındaki nöbetçiler bunların

Vâsî't'ta basılmış sikkeler

giriş çıkışlarını sıkı bir şekilde kontrol ediyordu. Vâsıtı bu uygulamanın Emevîler'in sonuna kadar devam ettiğini, Sevâd sakinlerinin ancak Abbâsîler döneminde Vâsıt'a yerleşebildiklerini söylüyorsa da diğer kaynaklarda Haccâc'ın ölümünün hemen ardından buraya yerleşmeye başladıkları belirtilmektedir. Bunların mühim bir kısmı yahudi, hıristiyan veya Mecûsî idi. Vâsıt bölgenin en büyük cazibe merkezi haline geldi. Başta Kûfe ve Basra olmak üzere birçok şehirden önemli oranda göç aldı. Makdisî, Vâsıt'a bağlı yerleşme yerlerini Femüssilh, Demerkân, Kurakale, Siyâde, Bâzibîn, Sıkr, Tîb, Kurkûb, Karyetürremle, Nehrutirî, Lehbân ve Besâmiye şeklinde saymaktadır.

Abbâsîler devrinde şehir daha da büyüdü. Bir asma köprü ile bağlantıları sağlanan Vâsıt ile Kesker bir süre sonra Vâsıt adıyla tek bir şehir haline geldi. Zamanla şehrin doğu kısmına yahudi ve hristiyanların yerleşmesine izin verildi, havra ve kiliseler inşa edildi. Muâdaydî gayri müslimlere ait mâbedlerin Abbâsîler devrinde yapıldığını söyler. 1165-1173 yılları arasında çeşitli yerleri ziyaret eden yahudi seyahatçisi Tudelalı Benjamin, Vâsıt'ta yaklaşık 10.000 yahudinin oturduğunu kaydeder. Hıristiyanlar Mahalletüburcûniye denilen semtte ikamet ederdi. Vâsıt aynı zamanda Sâbiîler'in önemli merkezlerinden biriydi. Şehrin batı yakasında oturan Sâbiîler kumaş boyama işiyle uğraşıyordu; içlerinden astronomiyle ilgilenenler de vardı. Bu kitlenin en ünlü ailesi Mendâiler, İslâm dinini kabul etti ve şehrin ilim ve kültür hayatında iz bıraktı. Kâdî Ebû'l-Abbas Ahmed b. Bahtiyâr el-Mendâî bu aileye mensup âlimlerin en meşhurdur. Vâsıt'ta müslümanlarla diğer din mensupları arasında dostane ve medenî ilişkilerin geliştiği anlaşılmaktadır. Nitekim Zehebî, Vâsıt'ı ünlü muhaddis Mansûr b. Zâzân'ın cenaze törenine müslümanlarla birlikte hıristiyan, yahudi ve Mecûsîler'in de katıldığını zikreder. Şehrin iki yakasında gemilerin yanaştığı birer iskele vardı. Sonraki dönemlerde burada bir de tersane inşa edildi. Bu tersanede Dicle nehrinde kullanılmak üzere yapılan gemiler büyük bir üne sahipti. Günümüzde Irak'ta bu tür gemilere hâlâ Vâsıtiye denilmektedir.

Giderek nüfusu artan ve önemli bir ilim merkezi haline gelen Vâsıt bu durumunu Abbâsîler'in son zamanlarına kadar korudu. IV. (X.) yüzyıl coğrafyacılarından İshâk b. İbn Havkal ve Makdisî nehrin iki ya-

kasında yer alan, ağaçlar, hurmalıklar ve bitkilerle kaplı verimli bir arazide bulunan Vâsıt'ın büyük bir şehir olduğunu belirtir. Şehri birkaç defa ziyaret ettiğini söyleyen Yâkût el-Hamevî de burayı çok sayıda köy ve kasabaya, sayılamayacak kadar hurma ve meyve bahçelerine sahip, her şeyin çok ucuz olduğu bir şehir diye tasvir eder. Vâsıt 878'de Ali b. Muhammed ez-Zencî liderliğindeki Zencîler tarafından zapt edildi ve 881 yılı başlarına kadar onların elinde kaldı. Bu isyan sırasında bölgede Karmatîler ortaya çıktı. Halife Râzî-Billâh döneminden (934-940) itibaren iktidar mücadelelerine sahne oldu. Birkaç defa Beridîler'in eline geçti ve onlarla emirü'l-ümerâlar arasındaki mücadelenin merkezi haline geldi. Aralıkla Mezyedî, Hamdânî ve Büveyhî hâkimiyetine girdi. Bu arada emirü'l-ümerâlardan bazıları Bağdat yerine burada oturmayı tercih etti. İmrân b. Şâhî'nin isyanından büyük ölçüde etkilenen şehir daha sonra Selçuklular'la Büveyhîler'in ve Selçuklular'la Abbâsîler'in mücadele alanı oldu. İlhanlılar Irak'ı zaptedince (656/1258) onların hâkimiyetine geçti. İlhanlılar döneminin sonuna kadar önemli bir şehir olarak kalan Vâsıt'ta bir darphanenin bulunduğu bilinmektedir. VIII. (XIV.) yüzyıl müelliflerinden Sirâceddin İbnü'l-Verdî şehri Irak'ın en mâmur beldeleri arasında sayarken (*Harîdetü'l-'acâ'ib*, s. 52) İbn Battûta şehrin çevresindeki meyve bahçeleri ve hayır sahibi insanlarıyla şöret kazandığını, Irak halkının en seçkinlerinin burada yaşadığını zikreder. Ayrıca hâfızlarının çokluğuyla bilinen şehrin tecvid ve kıraat ilimlerinin merkezi olduğunu, bölgeden çok sayıda talebenin ilim tahsili için buraya geldiğini ve Takıyyüddin Abdülmühsin el-Vâsıtî'nin himayesinde 300 odalı bir Kur'an mektebinin bulunduğunu söyler (*Sevâhatname*, I, 259-260).

1393'te Timur tarafından zapt edilen Vâsıt ve çevresi 826'da (1423) Celâyirîliler'in hâkimiyeti altına girdi. 1440'lı yıllarda Müşâşâ'lar'ın işgaline tahrip edildi. Şehirden ayrılan Vâsıtîlar, Ali el-Müşâşâ'ın ölümünden sonra geri döndüler ve harabe haline gelen şehrin batısında ikinci bir şehir inşa ettiler. Öncekinin yerini tutmayan bu şehir giderek köye dönüştü. Bunu Dicle mecrasının değişmesinin etkilediği ve susuzluk karşısında halkın göç etmek zorunda kaldığı söylenir. Daha sonra ilk şehrin yaklaşık 60 km. uzağında, Saîd b. Cübeyr'in mezarının bulunduğu yerinin yakınında Garraf nehrinin sol yakasında Hayyüvâsıt ku-

ruıldı. Bölgenin Osmanlı idaresine girmesi Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Bağdat'ın fethi sırasında gerçekleşti (941/1534). Kütül'amâre, İran Şahı I. Abbas'ın Bağdat'ı ele geçirmesiyle (1032/1623) elden çıktıysa da IV. Murad'ın Bağdat'ı yeniden zaptı üzerine (1048/1638) tekrar Osmanlı Devleti sınırları içine girdi. Bu dönemde şehir hat sanatının başlıca aracı olan kamaş kalemleriyle de ünlüydü. I. Dünya Savaşı'na kadar Osmanlı Devleti hâkimiyetinde kalan Batîha kanlı mücadelelere sahne oldu. 1921'de Irak Krallığı'nın kuruluşunun ardından bu devlete dahil edildi.

Abbâsîler devrinde Vâsıt'ta Mûsâ b. Boğa Camii ve Câmiu'l-musallâ gibi yeni camiler inşa edilmiş, şehir dönemin önemli ilim merkezleri arasına girmiştir. Zehebî, Buhara Türkleri'nden olan Kûfeli ünlü muhaddis Şerîk b. Abdullah'ın Vâsıt'a gelip gittiğini ve burada hadis dersleri verdiğini zikreder. Şerîk üç yıl Vâsıt kadılığı yapmıştır. Vâsıt'lı Türk âlimlerinden biri de Ahmed b. Hanbel'in hocası olan muhaddis ve fakih Yezîd b. Hârûn'dur. Hallâc-ı Mansûr hıfzını Vâsıt'ta tamamlamıştır. Vâsıt'ta ilk medresenin Vâsıt Kadısı Ebû Ali Hasan b. İbrâhim el-Fârikî (ö. 528/1133) tarafından inşa edildiği bilinmektedir. Ardından İbnü'l-Kârî, İbnü'l-Keyyâl ve Şerâbiyye gibi medreselerin yapılmasıyla medrese sayısı yediye ulaşmıştır (Abdülkâdir Selmân Muâdaydî, *Vâsıt fi'l-'aşri'l-'Abbâsî*, s. 234-245). Bahşel el-Vâsıtî, *Târîhu Vâsıt*'ında Vâsıt'ta yetişen âlimlerin bir kısmının biyografilerini vermektedir.

Kıraat alanında Abdülgaffâr b. Ubeydullah el-Hudaydî, Muhammed b. Hüseyin el-Kalânîsî, Ebû'l-Feth Nasrullah b. Ali İbnü'l-Keyyâl, Takıyyüddin Abdülmühsin el-Vâsıtî; hadis ilminde Halef el-Vâsıtî, Ebû Abdullah İbnü'l-Megâzîlî, şehirde hisbe ve kadılık görevini yürüten Ebû Tâlib Muhammed b. Ali el-Kettânî; fıkuhta Şâfiî Kadısı Ebû Ali Hasan b. İbrâhim el-Fârikî, Hanefî fakih Ebû'l-Mehâsin Abdüllatîf b. Nasrullah İbnü'l-Keyyâl, lügat âlimi Ebû İshâk İbrâhim b. Saîd er-Rifâî, Ebû Muhammed Kâsım b. Ömer; tarih alanında Bahşel el-Vâsıtî, onun kitabına zeyil yazan, ancak eseri günümüze ulaşmayan Ebû'l-Hasan İbnü'l-Megâzîlî, *Târîhu Vâsıt* müellifi İbnü'd-Dübeysî, istemediği halde Vâsıt kadılığına getirilen Zekerıyyâ el-Kazvîni şehirde yetişen tanınmış âlimlerdir. Muâdaydî, *Vâsıt fi'l-'aşri'l-'Abbâsî* adlı eserinde 324-656 (935-1258) yılları arasında şehirdeki idarî, sosyal ve fikrî hayatı incelemiştir.

VÂSİT

BİBLİYOGRAFYA :

Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ' – Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1957, s. 407-410; İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân* (nşr. Yûsuf el-Hâdî), Beyrut 1416/1996, s. 260-276; Bahşel, *Târîhu Vâsıt* (nşr. K. Avvâd), Beyrut 1406/1986; Taberî, *Târîh* (Ebü'l-Fazl), VI, 383-384; VII, 449-457; ayrıca bk. İndeks; Makdisî, *Ahşenü't-tekâsim*, s. 118-119; İbn Havkal, *Şüretü'l-arz*, s. 239; Bekrî, *el-Mesâlik*, I, 234-236, 429-430, 434-435; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam* (nşr. Süheyl Zek-kâr), Beyrut 1415/1995, IV, 387-388; Yâkûb, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 347-351; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IV, 495-496; ayrıca bk. İndeks; İbn Hallikân, *Ve-feyât*, II, 38, 50, 53; Zekeriyây b. Muhammed el-Kazvîni, *Âşârü'l-bilâd*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), s. 478-480; İbn Battûta, *Seyahatname* (trc. A. Sait Aykut), İstanbul 2004, I, 259-260; Sirâced-din İbnü'l-Verdî, *Harîdetü'l-acâ'ib*, Kahire 1939, s. 52; Himyerî, *er-Ravzû'l-mi'târ*, s. 599; Benjamin of Tudela, *Rihletü Binyâmin et-Taifili* (trc. Azrâ Haddâd), Ebûzabî 2002, s. 318-319; Abdül-kâdir Selmân el-Muâdaydî, *Vâsıt fi'l-âsri'l-Abbâsî*, Bağdad 1983; a.m.f., "Hiçtaşı medîneti Vâsıt fi'l-âsri'l-Abbâsî", *Sumer*, XXIV/1-2, Bağdad 1978, s. 181-197; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fiziki Yapısı*, Ankara 1995, tür.yer.; M. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 35, 179, 249, 257; a.m.f., "Vâsıt Kentinin Kuruluşu ve İlk Sakinleri Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, Çorum 2002, s. 147-172; Beşîr Yûsuf Fransîs, "el-Mezâhirü'l-fenniyye fi'avâşimi'l-İrâkî'l-İslâmîyyeti'l-şâdime 'alâ dav'i'l-istikşâfâti'l-hâdişe", *Sumer*, IV/1, Bağdad 1948, s. 103-112; Âdil Necm, "el-Müdüdü'l-İslâmîyye fi'l-kâmi'l-ev-veli'l-hicrî", *Âdâbü'r-Râfideyn*, XIII, Musul 1981, s. 598-600; M. Streck, "Vâsıt", *IA*, XIII, 222-226; Mondher Sakly – R. Darley-Doran, "Wâsıt", *EI*² (İng.), XI, 165-171.

MEHMET MAHFUZ SÖYLEMEZ

VÂSİTA

(واسطة)

Klasik Türk ve Fars edebiyatında
terci ve terkîp gibi musammat
şeklindeki manzumelerin
bend adını taşıyan bölümlerini
birbirine bağlayan, kendi arasında
kafiyeli beyitlere verilen ad
(bk. BEYİT; TERCİİBEND).

VÂSİTİ

(الواسطي)

Ebû Bekr Muhammed
b. Mûsâ el-Vâsıtî el-Fergânî
(ö. 320/932'den sonra)

İlk sûfilerden.

Aslen Horasan'ın Fergana bölgesinden-
dir. İbnü'l-Fergânî olarak da anılır. Birçok
beldeyi ziyaret ettikten sonra Merv'e yer-
leşti ve 320'den (932) sonra (Sülemî, *Te-
bakât*, s. 302) burada vefat etti. Ferîdüd-

din Attâr onun gittiği birçok şehirden
uzaklaştırıldığını söyler, ancak sebebi hak-
kında bilgi vermez. Klasik kaynaklarda
geçmemekle birlikte Massignon, Vâsıtî'nin
Hallâc'ın müridleri arasında yer aldığı-
nı (*The Passion*, II, 238), Sülemî'nin tefsiri-
nde Hallâc-ı Mansûr'dan naklettiği sözle-
rin iki ana kaynağından biri olduğunu söy-
ler (a.g.e., III, 267). Bu bilgi Vâsıtî'nin halk
nezdinde kabul görmemesinin sebebinin
kısmen açıklamaktadır. Cüneyd-i Bağdâ-
dî ve Ebü'l-Hüseyin en-Nûrî'nin sohbetle-
rinde bulunan Vâsıtî, Melâmetîliğin mer-
kezi Nişâbur'a gittiğinde bu hareketin ön-
de gelen isimlerinden Ebû Osman el-Hîrî'nin
müridleriyle de görüştü. Bazı tasav-
vufî meselelerde ortak fikirler taşıdığı Ha-
kîm et-Tirmizî gibi o da Melâmetîler'in
özellikle nefis hakkındaki görüşlerini ele-
ştirdi. Hücvîrî'nin, ilk dönem tasavvufunda
ortaya çıkan on iki fırka arasında kaydet-
tiği Seyyâriyye'nin kurucusu kabul edilen
Ebü'l-Abbas es-Seyyârî, Vâsıtî'nin mürid-
lerindedir. Câmî, tasavvufun usulü konu-
sunda hiç kimsenin Vâsıtî gibi söz söy-
lemediğini, onun zâhir ilimlerinde de ön-
de geldiğini belirtmektedir. Vâsıtî'nin fi-
kirlerini en geniş şekilde aktaran Ferî-
düddin Attâr'ın *Tezkiretü'l-evliyâ'*sın-
da yer alan rivayetler yanında kendisinden
nakledilen sözler genelde tevhid görüşü-
nü ve bununla bağlantılı hususları yan-
sıtın ifadelerden ibarettir. Hücvîrî, gerek
tevhid gerekse diğer tasavvufî konular-
la alâkalı sözlerindeki muğlaklıktan dolayı
zâhir ehlinin Vâsıtî'yi anlamadığını söyler.
Kuşeyrî de çoğu zaman Vâsıtî'nin sözlerin-
deki kapalılığı giderme ve bazan da onu
temize çıkarma bağlamında açıklamalar
yapar, sûfilerin itikada dair görüşleri hak-
kında bilgi verirken sık sık Vâsıtî'ye atıfta
bulunur.

Vahdet-i vücûd anlayışının sistemli bir
şekilde ortaya konulmasından yaklaşık üç
asır önce yaşayan Vâsıtî'nin ele aldığı ko-
nular ve bunları işleyiş biçiminden hare-
ketle onun bu anlayışın hazırlayıcılarından
biri olduğu söylenebilir. Kendisine sorulan
biri soru üzerine, "Küfür ve iman, dünya
ve âhiret Allah'tandır; Allah'adır, Allah ile-
dir, Allah içindir. İbtida ve inşa bakımın-
dan Allah'tandır, dönüş ve nihayete eriş-
 bakımından Allah'adır, bekâ ve fenâ baki-
mından Allah iledir; kulların fiilleri mül-
kiyet ve yaratılış açısından Allah'a aittir"
şeklinde verdiği cevap bu durumu kanıt-
lar niteliktedir. Bu kapsamda Vâsıtî şer'î
tevhid ve hak tevhid diye iki ayrı tevhid
anlayışından bahseder. Şer'î tevhid nübüv-
vet deryasına kadar gidebilir, hak tevhid

ise bu deryayı da kuşatır. Aydınlatma aç-
sından mum durumunda olan şer'î tevhid-
i aşır güneş gibi olan hak tevhide ulaş-
mak gerektiğini düşünen Vâsıtî bu nok-
taya ulaşan kimsenin her söylediğinin Al-
lah'tan geldiğini ileri sürer. Ona göre bü-
tün âlem tevhid ehlinin kalbinin önünde
rüzgârın önündeki zerre gibidir. Vâsıtî,
Mu'tezile'nin tevhid konusundaki tavrını
eleştirir ve Firavun'un açıktan açığa tanrı-
lık iddiasında bulunduğunu, Mu'tezile'nin
ise bunu kapalı bir şekilde yaptığını söyler.

Tasavvufî haller ve makamlar konusun-
da ilk defa fikir beyan eden sûfiler ara-
sında yer alan Vâsıtî makamların kesbî de-
ğil vehbî olduğu görüşünü savunur. Hal-
ler konusunda da kendine özgü yorumlar
geliştirir ve hallerin zevkine takılıp kalma-
nın sâliki hakikate ermekten mahrum bı-
rakabileceği tehlikesine işaret eder. Onun,
"Rızâdan haz alır, rızâyâ değer verisen sa-
na tecelli eden şeyin hakikatinden mah-
rum kalırsın" sözünü bu bağlamda değer-
lendirmek gerekir. Yine bununla bağlantılı
şekilde taatlerden tat almanın öldürücü
zehir mesabesinde olduğunu düşünür. Vâ-
sıtî'ye göre velînin velâyet makamına er-
mesini sağlayan Allah'tır ve onu sülûkû-
nün her aşamasında farklı usullerle ter-
biye eden yine O'dur. Kendisine, "Velî ve-
lîliğinde nasıl beslenir, nasıl terbiye görür?"
diye sorulduğunda, "Allah velîsini başlan-
gıç halinde ibadetiyle, olgunluğunda lutuf-
larıyla örterek terbiye eder. Sonra onu ken-
disi için takdir ettiği ilâhî vasıf ve sıfatlara
nakleder, daha sonra vakitlerini Allah için
geçirmenin zevkini tattırır" cevabını ver-
miştir. Vâsıtî'nin nübüvvet-velâyet ilişkisi
hakkındaki fikri de açıktır. Ona göre velî-
lerin nihaî dereceleri nebîlerin ilk derece-
leridir. Vâsıtî, Cüneyd ve Hakîm et-Tirmi-
zî gibi kerametın sekr halinde değil sahv
ve temkin halinde zuhur edeceğine inanır.
Ayrıca kerametın pek önemsenecik bir
yanı bulunmadığı gibi keramet göster-
mekten dolayı sevinç duymanın da gurur
ve bilgisizliğin göstergesi olduğunu söyler.
Sâlikin hedefleri arasında yer alan mârifet
konusunu döneminin yaygın izah vasıtala-
rından biri sayılan nur kavramıyla açıkla-
maya çalışan Vâsıtî'ye göre ferâset kalpte
parıldayan nurun ışığıdır, kalbe yerleşmiş
bir mârifettir. Bu ışık ve mârifet vasıtasiy-
la gaybın sırları bir gaybdan diğerine nak-
ledilir; yani insanların içinde bulunan sı-
rlar onların kalplerinden ferâset sahibinin
kalbine taşınır. Böylece ferâset sahibi kim-
se eşyayı Allah'ın kendisine gösterdiği şe-
kilde görür, bu sayede insanların zâhirin-
de ve kalplerindeki şeyleri haber verir.